

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 24 (2003)

Δελτίον ΧΑΕ 24 (2003), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Νίκου Οικονομίδη (1934-2000)

Οι γραμματικές γνώσεις των ζωγράφων. Ένα παράδειγμα σχετικού προβληματισμού από τη Μάνη

Μαρία ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ

doi: [10.12681/dchae.378](https://doi.org/10.12681/dchae.378)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ Μ. (2011). Οι γραμματικές γνώσεις των ζωγράφων. Ένα παράδειγμα σχετικού προβληματισμού από τη Μάνη. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 24, 185–194. <https://doi.org/10.12681/dchae.378>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Οι γραμματικές γνώσεις των ζωγράφων. Ένα
παράδειγμα σχετικού προβληματισμού από τη
Μάνη

Μαρία ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ

Τόμος ΚΔ' (2003) • Σελ. 185-194

ΑΘΗΝΑ 2003

Μαρία Παναγιωτίδη

ΟΙ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΕΣ ΓΝΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΖΩΓΡΑΦΩΝ. ΕΝΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΣΧΕΤΙΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΑΠΟ ΤΗ ΜΑΝΗ*

Όπως είναι γνωστό, ο εντοπισμός στοιχείων που αφορούν γενικότερα το πολιτιστικό επίπεδο του πληθυσμού στο Βυζάντιο, είναι ζήτημα που απασχολεί τη σύγχρονη έρευνα. Ένα από αυτά τα στοιχεία είναι ο βαθμός της παιδείας του πληθυσμού σε επίπεδο ανάγνωσης και γραφής¹. Το θέμα απασχόλησε ήδη τον κορυφαίο ερευνητή της βυζαντινής ιστορίας Νίκο Οικονομίδη, τη μνήμη του οποίου τιμούμε στον παρόντα τόμο².

Στο ευρύτατο θέμα που μόλις αναφέρθηκε, η διερεύνηση των γραμματικών γνώσεων των ζωγράφων αποτελεί μία επιμέρους συμβολή. Οι άνθρωποι αυτοί άφησαν κάποια δείγματα της γραφής τους στις επιγραφές που συνοδεύουν στις περισσότερες περιπτώσεις τις μορφές και τις παραστάσεις που ζωγράρισαν, καθώς και στις

κτητορικές επιγραφές που, αρκετές φορές, σώζονται στα μνημεία.

Είναι γνωστό ότι οι ζωγράφοι και οι μαθητές τους ακολουθούσαν ή αντέγραφαν τα σχέδια που είχαν στη διάθεσή τους από τετράδια που κυκλοφορούσαν ή από οδηγούς ζωγραφικής και, ενδεχομένως, έμμεσα ή άμεσα από εικονογραφημένα χειρόγραφα³. Ωστόσο, σχετικά με τις επιγραφές που συνόδευαν τις παραστάσεις δεν είναι βέβαιο ότι όλες είναι αποτέλεσμα αντιγραφής. Οπωσδήποτε πάντως είναι κατανοητό ότι ο αριθμός των λαθών που γίνονται όχι μόνο κατά τη γραφή αλλά και κατά την αντιγραφή των λέξεων αποτελεί μία ένδειξη της παιδείας του γράφοντος. Η ένδειξη αυτή ως ποσοστό αλλά και ως ενδιαφέρον συγκριτικό στοιχείο μπορεί να έχει αξία.

* Θερμές ευχαριστίες εκφράζονται στο συνάδελφο κ. Κωνσταντίνο Μυλωνά, λέκτορα στη Μεθοδολογία Επιστημονικής Έρευνας και στη Στατιστική του Τμήματος Φιλοσοφίας-Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, για τη γόνιμη συζήτηση που είχαμε και την καλοσύνη του να διαβάσει το κείμενο στην τελική του μορφή. Ευχαριστώ επίσης θερμά τη συνάδελφο, καθηγήτρια Φλωρεντία Νοταρά, που με εξαιρετική προθυμία μου έδωσε πληροφορίες για τη μέθοδο του Νίκου Οικονομίδη. Η φωτογραφία της Εικ. 5 ανήκει στον ομότιμο καθηγητή Ν.Β. Δρανδάκη, τον οποίο και ευχαριστώ πολύ.

1. R. Browning, Literacy in the Byzantine World, *BMGS* 4 (1978), σ. 39-54. E. Patlagean, Discours écrit, discours parlé : niveaux de culture à Byzance aux VIIIe-XIe siècles, *Annales ACS* 34 (1979), σ. 264-278. M. Mullet, Writing in Early Mediaeval Byzantium, *The Uses of Literacy in Early Mediaeval Europe* (επιμ. R. McKitterick), Cambridge 1990, σ. 156-185.

2. N. Oikonomides, Mount Athos: Levels of Literacy, *DOP* 42 (1988), σ. 167-178. Ο ίδιος, Η εγγραματοσύνη των Κρητικών γύρω στο 1200, *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Β2, Τμήμα Βυζαντινών και Μέσων χρόνων, Ρέθυμνο 1995, σ. 593-598. Ο ίδιος, Literacy in Thirteenth-Century Byzantium. An Example of Western Asia Minor, *To Ellhnikón. Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.* (επιμ. J.S. Langton κ.ά.), New Rochelle, N.Y. 1993, σ. 253-265.

3. Για τις σχετικές πληροφορίες βλ. Μ. Χατζηδάκης, Έκ τῶν Ἑλλήνων τοῦ Ρωμαίου, *ΕΕΒΣ ΙΔ'* (1938), σ. 408-414 (= *Studies in Byzantine Art and Archaeology*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1972, αριθ. III). D.A.J. Ross, A Late Twelfth Century Artist's Pattern Sheet, *JWarb* 25 (1962), σ. 122 κ.ε. K. Snipes, A Preliminary Study of the Yale Menologium Pattern Sheets, *The Yale University Library Gazette* 42 (1968), σ. 140-153. V. Cahn - J. Marrow, Medieval and Renaissance Manuscripts at Yale. A Selection, *Yale University Library Gazette* 52 (1978), σ. 273-274. H. Buchthal, *The "Musterbuch" of Wolfenbüttel and its Position in the Art of the Thirteenth Century*, Βιέννη 1979. I. Hutter, The Magdalen College "Musterbuch": A Painter's Guide from Cyprus at Oxford, *Medieval Cyprus. Studies in Art Architecture and History in Memory of Doula Mouriki* (επιμ. N. Patterson Ševčenko και Chr. Moss), Princeton 1999, σ. 117-146. Για τη μεταβυζαντινή περίοδο βλ. Διονυσίου τοῦ ἔκ Φουρνᾶ, *Ἐργονεία τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς τέχνης*, ἔκδ. Ἄ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ἐν Πετρούπολει 1909. Λ. Μπούρα, Working Drawings of Painters in Greece after the Fall of Constantinople, *From Byzantium to El Greco. Greek Frescoes and Icons*, κατάλογος έκθεσης, Λονδίνο 1987, σ. 54-56, 198-199. Μ. Βασιλάκη, *Ἀπό τοὺς εἰκονογραφικοὺς ὁδηγοὺς στὰ σχέδια ἐργασίας τῶν μεταβυζαντινῶν ζωγράφων. Τὸ τεχνολογικὸ ὑπόβαθρο τῆς βυζαντινῆς εἰκονογραφίας*, Αθήνα 1995.

Στην παραπάνω ποσοστιαία ένδειξη ωστόσο εμπεριέχεται μία ακόμη ασάφεια, εφόσον δεν είναι γνωστό αν πάντα ο ίδιος ο ζωγράφος είναι αυτός που γράφει τις επιγραφές ή στις περιπτώσεις των μεγάλων μνημείων επιλέγεται μεταξύ των μαθητών ο περισσότερο εγγράμματος. Η παραπάνω ασάφεια δεν υπάρχει όσον αφορά τα ταπεινά επαρχιακά μνημεία, όπου δεν φαίνεται να υπήρχε ανάλογη επιλογή προσώπων.

Για την έρευνα είναι απαραίτητη η καταγραφή πολύ μεγάλου αριθμού επιγραφών σε μνημεία, κατά εποχές και περιοχές. Ο εντοπισμός των ορθογραφικών λαθών στις σωζόμενες επιγραφές των παραστάσεων και των ενεπίγραφων ειληταρίων, καθώς και στις κτητορικές και αφιερωτικές επιγραφές ή σε όποιες άλλες μορφές γραπτού λόγου τυχόν υπάρχουν σε ένα μνημείο, κατά στρώματα αν υπήρχαν περισσότερα, και η αξιολόγησή τους απαιτεί την πραγματοποίηση ευρύτερου προγράμματος, για το οποίο δοκιμή αποτελούν οι σελίδες που ακολουθούν⁴. Ο τρόπος αξιολόγησης που αναλύεται παρακάτω στηρίζεται βασικά στη μέθοδο του Νίκου Οικονομίδη⁵.

Σε πρώτη φάση καταγράφεται ο απόλυτος αριθμός των γραμμάτων που έχει η κάθε διαγνώσιμη λέξη και ο απόλυτος αριθμός των ορθογραφικών λαθών. Στη συνέχεια υπολογίζεται το ποσοστό των λαθών επί των γραμμάτων, το οποίο και καταγράφεται ως απλή ένδειξη και όχι ως συγκριτικό στοιχείο. Παράλληλα, για κάθε λέξη υπολογίζονται τα ορθογραφικά λάθη που θα μπορούσαν να είχαν γίνει. Τέτοια δυνατότητα λάθους υπάρχει σε φωνήεντα, όπως ο, ε, ι, τα οποία μπορούν να γραφούν με περισσότερους του ενός τρόπους, εφόσον οι τρόποι αυτοί έχουν την ίδια φωνητική αξία αυτή την εποχή (ο και ω, ε και αι, ι και η, υ, οι, ει, υι). Πιθανά ακουστικά λάθη δίνουν και οι υπόλοιποι κύριοι δίφθογγοι, όπως ευ, αυ, ηυ, που μπορούν να γραφούν κατά τη φωνητική τους απόδοση (εφ, αφ, ηφ ή εβ, αβ, ηβ). Στην περίπτωση που μία λέξη γράφεται με δύο όμοια σύμφωνα, εάν δεν σώζεται το δεύτερο, υπολογίζεται και το σύμφωνο αυτό ως πιθανό λάθος. Στον αριθμό των υπαρκτών λαθών προστίθενται επίσης και κάποια άλλα απρόσμενα λάθη, όπως, π.χ., η χρήση ή παράλειψη γραμμάτων, χωρίς να έχουν υπολογιστεί στον αριθμό των πιθανών λαθών. Ωστόσο, επειδή οι περιπτώσεις

Εικ. 1. Μπουλαριοί, Άγιος Παντελεήμων. Ο άγιος Λέων ο εκ Κατάνης.

είναι λιγοστές, δεν αλλοιώνουν το στατιστικό αποτέλεσμα. Ως λάθη δεν υπολογίζονται κάποιες ορθογραφικές συνήθειες της εποχής, εφόσον είναι γνωστές, όπως π.χ. ο μήνας Απρίλλιος, που γράφεται με διπλό λ.

Ο αριθμός των υπαρκτών λαθών διαιρείται με τον αριθμό των πιθανών ορθογραφικών λαθών και το πηλίκον της διαίρεσης αυτής αποτελεί ένα δείκτη, ο οποίος όσο μικρότερος είναι τόσο καλύτερη επίδοση του ζωγράφου στις γραμματικές γνώσεις υποδηλώνει⁶. Ο τονισμός των λέξεων δεν υπολογίζεται, επειδή ο υπολογισμός των λαθών, εξαιτίας κυρίως των φθορών, θα ήταν ανέφικτος στην περίπτωση των επιγραφών της μνημειακής ζωγραφικής. Τα συμπλήματα και τα μονογράμματα υπολογίζονται ως γράμματα αλλά δεν δίνουν λάθη ή και πιθανά λάθη.

4. Πρόγραμμα καταγραφής ορθογραφικών λαθών σε επιγραφές τοιχογραφημένων συνόλων, το οποίο επεξεργάζεται η υπογραφή.

5. Oikonomides, Mount Athos, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 172-176. Οικονο-

μίδης, Η εγγραμματοσύνη, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 594.

6. Οικονομίδης, Η εγγραμματοσύνη, ό.π., σ. 594. Γίνεται δηλαδή η ποσοστιαία εκτίμηση των πραγματικών επί των πιθανών λαθών και το πηλίκον ανάγεται σε δεκαδικούς αριθμούς.

Ως εφαρμοσμένο παράδειγμα για την αντιμετώπιση ενός αντίστοιχου προβληματισμού και την πραγματοποίηση ελέγχου της στοιχειώδους παιδείας των ζωγράφων μέσω των επιγραφών, επιλέχθηκε η εξέταση ενός τοπικού εργαστηρίου του τέλους του 10ου αιώνα, που έχει εντοπιστεί στη Μάνη. Σε αυτό ανήκουν οι τοιχογραφίες του α' στρώματος του Αγίου Παντελεήμονος στους Μπουλαριούς, τα τμήματα του α' στρώματος στον Άγιο Φίλιππο στα Κορογωνιάνικα και στην αφίδα του Αγίου Γεωργίου στις Πιόντες, οι τοιχογραφίες του α' στρώματος στον Άγιο Νικήτα στην Κηπούλα, τα ίχνη από το α' στρώμα στον Ταξιάρχη στα Άλικα και από το α' στρώμα στον Άγιο Γεώργιο στην Κέρια και τα τμήματα του β' στρώματος στον Άγιο Πέτρο στην Παλιόχωρα⁷.

Από το παραπάνω σύνολο, οι ναοί που σώζουν επιγραφές είναι⁸:

Α'. Μπουλαριοί, Άγιος Παντελεήμων⁹ (δίκογχος ναός, εσωτ. διαστ. 5,80×2,85 μ., α' στρώμα).

1. Κτητορική επιγραφή κάτω από τη φωτιστική θυρίδα: --- αμο--- / [ίε:]ρ[ο]μον[άχου:] / ε;--Νικιτα;-- / ----- / ----- / προτ----- / γρ(;)ο----- / --ε----- / [ἔ]τ(ει) / ς φ¹⁰.

2. Νότια αφίδα: τεταρτοσφαίριο, προτομή αγίου Παντελεήμονος, επιγραφή: [ὁ ἅγιος] [Παντε]λεημο[ν], ημικύλινδρος, δύο μετωπικοί ιεράρχες, επιγραφές: ο αγιος Ιω(άννης) ο Χρησοστομος / ο αγιος Νικολαος.

3. Βόρεια αφίδα: τεταρτοσφαίριο, προτομή αγίου Νικήτα, επιγραφή: ο αγιος [Νικ]ετας, ημικύλινδρος, δύο μετωπικοί ιεράρχες, επιγραφές: ο αγιος Γριγορηος / ο αγιος Βασηλης.

4. Μέτωπο αφίδας, καμάρα Ιερού και δυτική πλευρά ενισχυτικού τόξου: Ανάληψη, επιγραφές: ἄνδρες Γαλληλοι τί ἐστηκαται βλεποντες]...¹¹ (Πράξεις τῶν Ἀποστόλων Α', 11), νότιο ημιχόριο: ο αγιος Πανυλος / ο α(γιος) Λουκας / ο α(γιος) Μαθθαιος / ο α(γιος) Ανδρεας / ο α(γιος) Ηακοβος, βόρειο ημιχόριο: Η Αναληψη[ις] του Κ(υρίου)υ / ο αγιος [Πέτρος] / ο α(γιος) Μαρκος / ο αγιος Ιωαν[νης] ο Θεολογος.

Εικ. 2. Μπουλαριοί, Άγιος Παντελεήμων. Η Γέννηση, λεπτομέρεια: το Λουτρό.

5. Νότιος τοίχος Ιερού: άγιος Λέων, επιγραφή: ο αγιος Λεων ο εκατα[νης] (Εικ. 1).

6. Ανατολικό τμήμα βόρειας καμάρας κυρίως ναού, μεταξύ πρώτου και δεύτερου ενισχυτικού τόξου: Γέννηση, επιγραφές: η Γεν[νησις του] Κ(υρίου)υ ημον Ι(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς αμην, αριστερά του Ιωσήφ: ο Εσηφισ, στο Λουτρό: Ι(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς / η μεαα / Ση Σολομη (Εικ. 2). Παρακάτω: η αγη[α .....].

7. Ανατολικό τμήμα νότιου τοίχου κυρίως ναού, μεταξύ πρώτου και δεύτερου ενισχυτικού τόξου: έθρονος Χριστός ως δεσποτική εικόνα, επιγραφή: εγ[ώ] ε[ί]μη τ[ὸ] φος τ[οῦ] κο[σ]μου ο [ἀκολου]θον εμ[οί]... (Ιω. η', 12) (Εικ. 3).

Σύμφωνα με τις παραπάνω διαγνώσιμες λέξεις που σώζονται στις επιγραφές συνάγονται τα ακόλουθα στοιχεία:

7. M. Panayotidi, Un aspect de l'art provincial, témoignage des ateliers locaux dans la peinture monumentale, *Drevnerusskoe iskusstvo vijantija i drevnjaja Rus' K100-letnju Andreja Nikolaeviča Grabara (1896-1990)*, Αγία Πετρούπολη 1999, σ. 178-181. Η ίδια, Village Painting and the Question of Local "Workshops", *Les villages dans l'empire byzantin, Ve-XVe s. Réalités byzantines* (τυπώνεται).

8. Αναφέρονται μόνο οι παραστάσεις που διασώζουν επιγραφές.

9. Ν.Β. Δρανδάκης, "Άγιος Παντελεήμων Μπουλαριών, *ΕΕΒΣ ΛΖ'* (1969-1970), σ. 437-457, εικ. 3-18. Ο ίδιος, *Βυζαντινές τοιχογρα-*

φίες τῆς Μέσα Μάνης, Αθήνα 1995, σ. 365-388, εικ. 1-25, πίν. 90-96.

10. Η επιγραφή αποδίδεται όπως έχει δημοσιευθεί το 1970, Δρανδάκης, "Άγιος Παντελεήμων, ό.π., σ. 446. Σήμερα η επιγραφή δεν είναι ορατή. Στη νεότερη δημοσίευση του μνημείου, ο ίδιος συγγραφέας (*Βυζαντινές τοιχογραφίες*, ό.π., σ. 364) αποφεύγει να την επαναλάβει πλήρως.

11. Αδιάγνωστα γράμματα σώζονται στην κάτω σειρά. Οι τελείες μέσα και έξω από τις αγκύλες, όπου σημειώνονται, δεν ανταποκρίνονται σε συγκεκριμένο αριθμό γραμμάτων.

Εικ. 3. Μπουλαριοί, Άγιος Παντελεήμων. Ένθρονος Χριστός.

ΠΙΝΑΚΑΣ Α'					
Μνημείο: Άγιος Παντε- λεήμων	Σωζόμενα γράμματα που κάνουν λέξεις	Λάθη	Ποσοστό λαθών επί των γραμ- μάτων	Πιθανά λάθη	Δείκτης
1. Κτητορική επιγραφή	15	1	6,66%	4	0.25
2. Επιγραφές σε παραστάσεις σκηρών και αγίων με ενεπίγραφα ειλητήρια	177	21	11,66%	62	0.3387
3. Επιγραφές σε παραστάσεις αγίων	99	10	10,10%	45	0.2222
Συνολικά	289	32	11,07%	111	0.2882

Β'. Κορογωνιάνικα, Άγιος Φίλιππος¹² (μονόχωρος ναός, εσωτ. διαστ. 8,55×3 μ., α' στρώμα).

1. Καμάρα Ιερού: Ανάληψη, σωζόμενη επιγραφή: [ὁ ἀρχάγγελος] Γαβρηλ / [ὁ] αγιος Πετρος / [ὁ ἅγιος] Λουκας / (Εικ. 4) [ὁ ἅγιος] Ἰάκω[βος] / [ὁ ἅγιος] Σημων.

2. Κυρίως ναός, βορειοανατολικό ποδαρικό σφενδονίου: ἅγιος Φίλιππος, επιγραφή: [ὁ ἅγιος] Φιλίππος.

ΠΙΝΑΚΑΣ Β'					
Μνημείο: Άγιος Φίλιπ- πος	Σωζόμενα γράμματα που κάνουν λέξεις	Λάθη	Ποσοστό λαθών επί των γραμ- μάτων	Πιθανά λάθη	Δείκτης
1. Επιγραφές σε παραστά- σεις σκηρών	31	3	9,67%	8	0.3750
2. Επιγραφές σε παραστά- σεις αγίων	8	0	0%	4	0
Σύνολικά	39	3	7,69%	12	0.25

Γ'. Κηπούλα, Άγιος Νικήτας¹³ (μονόχωρος ναός, εσωτ. διαστ. 7,45×3,18 μ., α' στρώμα).

1. Αψίδα, ημικύλινδρος: μετωπικοί ιερόραχες από Β. προς Ν.: ο αγιος / [ὁ ἅγιος .....]ηος / [ὁ ἅγιος Γρηγ]ορη-ος / ο αγιος [Βασίλειος] / [ὁ] αγιος [Γιῶαννης ὁ] Χρ[υ-σόστομος] / ο αγιος .....ος.

2. Νότιος τοίχος κυρίως ναού, μεταξύ δύο ενισχυτικών σφενδονίων: τέσσερις ολόσωμοι μετωπικοί ἅγιοι: [ὁ ἅγιος] Γεωργιος / ο [ἅγιος .....] / [ὁ ἅγιος] Δ[α]μη[αν]ος / [ὁ ἅγιος] [.....].

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ'					
Μνημείο: Άγιος Νικήτας	Σωζόμενα γράμματα που κάνουν λέξεις	Λάθη	Ποσοστό λαθών επί των γραμ- μάτων	Πιθανά λάθη	Δείκτης
1. Επιγραφές σε παραστά- σεις αγίων	46	3	6,52%	23	0.1304

Δ'. Παλιόχωρα, Άγιος Πέτρος¹⁴ (μονόχωρος ναός, εσωτ. διαστ. 10,10×3,93 μ., β' στρώμα).

1. Αψίδα, στο μέσον του ημικυλίνδρου: μετωπικός ιερόραχης, επιγραφή: [ὁ ἅγιος] Ἰω[άννης] ο Χρ[υσόστομος].

2. Νοτιοδυτικό τμήμα Ιερού, ανατολική πλευρά νοτιο-

12. Μ. Παναγιωτίδη κ.ά., "Έρευνα στη Μάνη, ΠΑΕ 1978, σ. 136-138, πίν. 114α.

13. Δρανδάκης, Βυζαντινές τοιχογραφίες (υποσημ. 9), σ. 342-347, εικ. 3-7, πίν. 79-81.

14. Ό.π., σ. 56-64, εικ. 4-8, πίν. 7-9.

Εικ. 4. Κορογωνιάνα, Άγιος Φίλιππος. Η Ανάληψη, λεπτομέρεια: ο άγιος Λουκάς, ο άγιος Πέτρος, ο αρχάγγελος Γαβριήλ.

ανατολικού ποδαρικού σφενδονίου: άγιος Χριστόφορος, επιγραφή: [ό άγιος] Χρ[ιστό]φορος.

3. Κυρίως ναός, ανατολικό τμήμα νότιου τοίχου: προφήτης Ηλίας, επιγραφή: [ό] προφη[της] Υλ[ια]ς / ..... / μ[υ]δοσο / υετον / επι τις γις (Βασ. Γ', ΙΗ', 1 και ΙΖ', 1) (Εικ. 5).

ΠΙΝΑΚΑΣ Δ'					
Μνημείο: Άγιος Πέτρος	Σωζόμενα γράμματα που κάνουν λέξεις	Λάθη	Ποσοστό λαθών επί των γραμ- μάτων	Πιθανά λάθη	Δείκτης
1. Επιγραφές σε παραστά- σεις αγίων με ενεπίγραφα ειλητά	29	7	24,13%	13	0,5384
2. Επιγραφές σε παραστά- σεις αγίων	12	0	0%	5	0
Συνολικά	41	7	17,07%	18	0,3888

Όπως φαίνεται, η αντιγραφή των επιγραφών δεν είναι ιδιαίτερα ανορθόγραφη, γεγονός που αποτελεί ένδειξη ότι οι ζωγράφοι που συναπαρτίζουν το εργαστήρι γνωρίζουν στοιχεία ανάγνωσης και γραφής.

Από τα μνημεία του εργαστηρίου που σώζουν επιγραφές, στον Άγιο Παντελεήμονα Μπουλαριών (Πίν. Α') ο δείκτης (0,25) στην κτητορική επιγραφή είναι αρκετά χαμηλός. Σε επιγραφές μεγαλύτερες, που συνοδεύουν

παραστάσεις σκηνών και αγίων με ενεπίγραφα ειλητά, όπου αναγράφονται χωρία, ο δείκτης (0,3387) είναι ο μεγαλύτερος στο μνημείο. Ο δείκτης (0,2222) σε απλές επιγραφές παραστάσεων αγίων είναι ο μικρότερος. Συνολικά στον Άγιο Παντελεήμονα ο δείκτης (0,2882) είναι αρκετά χαμηλός. Σε 289 γράμματα που ανήκουν σε διαγνώσιμες λέξεις τα λάθη είναι 32, ποσοστό δηλαδή 11% (11,07%)¹⁵ και τα λάθη που θα μπορούσαν να γίνουν είναι 111.

Στον Άγιο Φίλιππο στα Κορογωνιάνα (Πίν. Β') οι επιγραφές σε παραστάσεις σκηνών δίνουν δείκτη μεγάλο (0,3750), αλλά οι επιγραφές σε παραστάσεις αγίων δίνουν δείκτη 0. Συνολικά ο δείκτης του μνημείου (0,25) εμφανίζεται χαμηλός. Σε 39 γράμματα τα λάθη είναι 3, ποσοστό δηλαδή 8% (7,69%). Τα πιθανά λάθη ανέρχονται σε 12.

Στον Άγιο Νικήτα στην Κηπούλα (Πίν. Γ'), οι λιγοστές επιγραφές που σώζονται σε παραστάσεις αγίων δίνουν δείκτη πολύ χαμηλό (0,1304). Σε 46 γράμματα με 3 λάθη, ποσοστό δηλαδή 6,50% (6,52%), τα πιθανά λάθη είναι 23.

Στον Άγιο Πέτρο στην Παλιόχωρα (Πίν. Δ'), οι επιγραφές σε παραστάσεις αγίων με ενεπίγραφα ειλητά δίνουν πολύ υψηλό δείκτη (0,5384). Παρόλον ότι οι λιγοστές επιγραφές σε παραστάσεις αγίων έχουν μηδενικό δείκτη, το μνημείο έχει τον υψηλότερο στην ομάδα συνολικό δείκτη (0,3888). Σε σύνολο 41 σωζόμενων γραμμάτων με 7 λάθη, ποσοστό δηλαδή 17% (17,07%), έχει 18 πιθανά λάθη. Ο παραπάνω δείκτης προσδίδει μεγαλύτερη αμάθεια σε σχέση με τα προηγούμενα μνημεία στο ζωγράφο που εργάστηκε στον Άγιο Πέτρο.

Συνολικά ο δείκτης του εργαστηρίου της Μάνης είναι μικρός, 0,2743. Σε 415 γράμματα συνολικά, τα λάθη είναι 45, ποσοστό δηλαδή 11% (10,84%) και πιθανά λάθη 164. Είναι αξιοσημείωτο, όπως φαίνεται από τους εσωτερικούς πίνακες των εξεταζόμενων μνημείων, ότι γίνονται λιγότερα λάθη στην αντιγραφή των κύριων ονομάτων των αγίων (Πίν. Α' 3, Β' 2, Γ', Δ' 2). Τα λάθη πληθαίνουν, όταν αντιγράφονται χωρία ή σχετικά ασυνήθιστα ονόματα μέσα σε παραστάσεις (Πίν. Α' 1-2, Β' 1 και Πίν. Δ' 1).

Παρόλον ότι δεν υπάρχουν συγκριτικές μελέτες με αντίστοιχη διαπραγμάτευση του υλικού, είναι ενδιαφέρον να γίνει, στα περιορισμένα πλαίσια αυτής της έρευ-

15. Η μεταφορά σε ακέραιους αριθμούς γίνεται με επιφύλαξη, επειδή το δείγμα είναι πολύ μικρό.

Εικ. 5. Παλιόχωρα, Άγιος Πέτρος. Ο προφήτης Ηλίας με ενεπίγραφο ειλητό.

νας, παραβολή των στοιχείων που δίνει το μανιάτικο εργαστήριο, με στοιχεία επιγραφών μνημείων της ίδιας περίπου εποχής στην Καππαδοκία, σε μία άλλη δηλαδή επαρχία στην περιφέρεια της αυτοκρατορίας. Η Μικρά Ασία, όπως είναι γνωστό, συνδέεται αυτή την εποχή με την περιοχή της Λακεδαίμονος και κατ' επέκταση της Μάνης, εξαιτίας της ιεραποστολικής δράσης στη Σπάρτη και στην περιοχή της του οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε, που καταγόταν από τον Πόντο (Πολεμωνιακή χώρα) και είχε γνωρίσει στην αρχή του βίου του την ευρύτερη περιοχή της γενέτειράς του¹⁶.

Εφόσον η επιλογή γίνεται ενδεικτικά, τα μνημεία των οποίων οι επιγραφές εξετάζονται είναι χρονολογημένα. Η έρευνα που ακολουθεί βασίζεται στις δημοσιευμένες επιγραφές, οι οποίες έχουν ελεγχθεί από τις φωτογραφίες στο βαθμό που αυτό είναι εφικτό, εφόσον αρκετές φορές οι δημοσιευμένες φωτογραφίες δεν παρέχουν πλήρως τη δυνατότητα ελέγχου.

Στην κοιλάδα του Περιστρέμματος η εκκλησία, γνωστή ως Direkli kilise (με τους πεσσούς)¹⁷, ανήκει στο σταυροειδή εγγεγραμμένο τύπο (διαστ. 7,50×7 μ.)¹⁸. Είναι διακοσμημένη με τοιχογραφίες που έχουν αποδοθεί, όπως και η γραφή των επιγραφών, από τους Nicole και Michel Thierry σε δύο ισότιμους περίπου ζωγράφους¹⁹. Οι τοιχογραφίες αυτές χρονολογούνται, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή που ήταν γραμμένη στις αψίδες, σε προεξοχή ανάμεσα στην κόγχη και στον ημικύλινδρο, την εποχή της συμβασιλείας του Βασιλείου του Β' και του αδελφού του Κωνσταντίνου του Η' (976-1025)²⁰.

Ο ζωγράφος Α φαίνεται ότι είναι υπεύθυνος (1) για την κτητορική επιγραφή στη βόρεια και την κεντρική αψίδα²¹ και (2) για τις επιγραφές ονομάτων εικονιζόμενων αγίων στο Ιερό και ορισμένων αγίων στον κυρίως

16. Τελευταία, Ο. Λαμφιδής, *Ὁ ἐκ Πόντου ὁσιος Νίκων ὁ Μετανοείτε*, Αθήνα 1982. D.F. Sullivan, *The Life of Saint Nikon*, Brookline, Mass. 1987.

17. N. et M. Thierry, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce. Région du Hasan Dağı*, Παρίσι 1963, σ. 183-192, εικ. 44-45, πίν. 82-89. J. Lafontaine-Dosogne, *Nouvelles notes cappadociennes*, *Byz* 33 (1963), σ. 144-147. M. Restle, *Die byzantinische Wandmalereien in Kleinasien*, Recklinghausen 1967, I, σ. 45-46, 176-177· III, εικ. 521-522. C. Jolivet-Lévy, *Les églises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et de ses abords*, Παρίσι 1991, σ. 323-327, πίν. 180-181, όπου η προηγούμενη βιβλιογραφία. Τελευταία, η ίδια, *La Cappadoce médiévale*, Ορλεάνη 2001 (έκδ. Zodiaque), σποραδικά και σ. 386, πίν. 4, 100-101.

18. Jolivet-Lévy, *Les églises*, ό.π., σ. 323, σημ. 163, βλ. και σημ. 164.

19. Thierry, *Nouvelles églises*, ό.π. (υποσημ. 17), σ. 184-192. Η άποψη αυτή γίνεται αποδεκτή μετά και από προσωπικές παρατηρήσεις.

20. Ό.π., σ. 192, πιθανότερα στο τελευταίο τέταρτο του 10ου αιώνα. Jolivet-Lévy, *Les églises*, ό.π. (υποσημ. 17), σ. 326-327· για τις διαφορετικές απόψεις, βλ. ό.π., σημ. 186.

21. Thierry, *Nouvelles églises*, ό.π. (υποσημ. 17), σ. 184-185, εικ. 14, πίν. 83c. Lafontaine-Dosogne, *Nouvelles notes*, ό.π. (υποσημ. 17), σ. 144-146. Restle, *Byzantinische Wandmalereien* (υποσημ. 17), σ. 177· III, εικ. 522. Jolivet-Lévy, *Les églises* (υποσημ. 17), σ. 325, πίν. 181.2, σ. 324, πίν. 180: βόρεια αψίδα: *κε αφεσεος τον αμαρτη[ων] του δουλο[ν...]*, κεντρική αψίδα: *τουτος υπο βασηλεος Βασηλ(ει)ου κε Κοσταντηνου ε(του)ς.....*, η συνέχιση της επιγραφής: *.....πεο....[διά*

ναό²². Ο ζωγράφος Β είναι υπεύθυνος για τις επιγραφές των ονομάτων των υπόλοιπων αγίων στον κυρίως ναό²³ (3).

ΠΙΝΑΚΑΣ Ε'					
Μνημείο: Direkli kilise	Σωζόμενα γράμματα που κάνουν λέξεις	Λάθη	Ποσοστό λαθών επί των γραμ- μάτων	Πιθανά λάθη	Δείκτης
1. (Α) Κτητορική επιγραφή	65	11	16,92%	17	0.6470
2. (Α) Επιγραφές ονομάτων αγίων	295	26	8,81%	102	0.2549
3. (Β) Επιγραφές ονομάτων αγίων	88	8	9,09%	32	0.25
Συνολικά	448	45	10,04%	151	0.2980

Είναι ενδιαφέρον (Πίν. Ε') ότι ο δείκτης (0.6470), στην περίπτωση της κτητορικής επιγραφής, είναι εμφανώς ο μεγαλύτερος. Το στοιχείο αυτό δείχνει ότι το μορφωτικό επίπεδο, ίσως όχι τόσο του ζωγράφου αλλά αυτού που ενδεχομένως αρχικά συντάξε την επιγραφή, πιθανό

νότερα του χορηγού ή κάποιου τρίτου προσώπου, ήταν χαμηλό. Από την αναγραφή των ονομάτων των αγίων, ο δείκτης υπαινίσσεται ανάλογο περίπου, αρκετά καλό, επίπεδο γραμματικών γνώσεων μεταξύ των δύο ζωγράφων, εφόσον ο Α έχει δείκτη 0.2549 και ο Β 0.25. Ωστόσο, εάν προστεθούν οι ενδείξεις 1 και 2, ο ζωγράφος Α δίνει μέτριο δείκτη (0.3109), αρκετά υψηλότερο από το δείκτη του ζωγράφου Β (0.25). Σε σύνολο 360 γραμμάτων υπάρχουν 37 συνολικά λάθη, ποσοστό δηλαδή 10% (10.27%) και 119 πιθανά λάθη.

Προς το παρόν αξίζει μόνο να σημειωθεί, εφόσον δεν υπάρχουν αντίστοιχες έρευνες, ότι τεχνοτροπικά ο ζωγράφος Β, που παρουσιάζει καλύτερη γραμματική επίδοση σύμφωνα με τους δείκτες, εκφράζεται στο μνημείο αυτό με κάπως εμφανέστερη κλασικιστική διάθεση²⁴. Συνολικά ο δείκτης του μνημείου είναι αρκετά χαμηλός (0.2980). Σε 448 γράμματα τα λάθη είναι 45, ποσοστό 10% (10,04%) δηλαδή, και τα πιθανά λάθη 151.

Ο γραπτός διάκοσμος της Αγίας Βαρβάρας, στη νότια συστάδα των κωνικών βράχων της κοιλάδας της Σοάνδου, μικρού μονόχωρου αρχικά ναού με σταυρόσχημο νάρθηκα (διαστ. 7,05×3,45 μ.), χρονολογείται, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή στο δυτικό τμήμα του ναού, το 1006 ή το 1021²⁵. Εκτός από (1) την κτητορική επιγραφή²⁶, σώζονται επιγραφές (2) σε παραστάσεις σκηνών²⁷ και σε (3) παραστάσεις αγίων μορφών²⁸.

συνδ]ρομι[ς] Ισαα[χ] του τον.... (Lafontaine-Dosogne, Restle) δεν μπορούν να επιβεβαιωθούν και δεν υπολογίζονται.

Κοινητήριον (Jolivet-Lévy). Η παράλειψη του ν υπολογίζεται ως λάθος.

22. Thierry, Nouvelles églises, ό.π. (υποσημ. 17), σ. 186-190. Jolivet-Lévy, *Les églises* (υποσημ. 17), σ. 323-326, Ιερό: *Ι(ησοῦ)ς Χ(ριστὸ)ς / Μ(η)τ(η)ρ(η) Θ(εοῦ) / ο α(γιος) [Ιωάννης] ο [Πρόδρο]μος / ο α(γιος) Πέτρος / ο α(γιος) Παῦλος / Μ(η)τ(η)ρ Θ(εο)υ / ο α(γιος) Βασ[σ]ηλ[η]ος / ο α(γιος) Γρηγοριος [ὁ] Θεολογος / ο α(γιος) Ιω(άννης) ο [Χρ]υσοστομος / [ὁ ἅγιος] Νηκ[ό]λα[ος] / [ὁ ἅγιος] [Αθ]α[νά]σιος / [ὁ ἅγιος] [Γ]ρι[γό]ριος / ο α(γιος) Γρηγο[ρι]ος ω Θανάτουρος / ο α(γιος) Επ[ι]φ[αν]ιος / ο αγιος Βλα[σ]ιος / ο αγιος Υπα[τ]ιος / ο προφητης Δα[β]ιδ / ο προφητης [Ηλ]η[ας] / ο προφητης Ελσηος / ο προφητης Δα[νι]ηλ / [ὁ ἀρχάγγελος] Μ[η]χα[ήλ] / [ὁ ἀρχάγγελος] Γαβριηλ / [ὁ προφήτης] Ζαχ[α]ρι[ά]ς, κυρίως ναός: ο α(γιος) Σεργιος / ο α(γιος) Βαχον / [ὁ ἅγιος] Ἀκινδ[ύ]νος / [ὁ ἅγιος] Αὐθονης / [ὁ ἅγιος] Γεοργιος / ο α(γιος) Πηγασης / ο α(γιος) Ελληδηφορος / [ὁ ἅγιος] Ιω[άννης] / [ὁ ἅγιος] Δαμηανος / ιαγια Εφεμα / ω μεγας Βασιλης*

Ιερό: [ο] α[γιος] Βασ[σ]η[λι]ος / Γρηγοριος [ὁ] Θεολογος / [Χρ]υσοστομος / Γρι[γό]ριος [ὁ] Θανάτουρος / (Thierry).

Κυρίως ναός: Ελληθρος (Thierry).

23. Thierry, Nouvelles églises, ό.π. (υποσημ. 17), σ. 186-190: ο α(γιος) Παντελεμων / [ὁ ἅγιος] Μερκουριος / [ὁ ἅγιος] Ενσταθιος / ιαγια Αννα / Μ(η)τ(η)ρ Θ(εο)υ / [ὁ ἅγιος] Προκοπιος / ο αγιος Γεοργιος / ηαγια Μαρινα / ιαγια Εκατε[ρίνα].

24. Ό.π., σ. 192.

25. G. De Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce. Une nouvelle province de l'art byzantin*, II, Παρίσι 1936, σ. 307-322. Restle, *Byzantinische Wandmalereien* (υποσημ. 17), I, 42-45, 160-161· III (XLVI), εικ. 433-443. Jolivet-Lévy, *Les églises* (υποσημ. 17), σ. 258-262, πίν. 143.2-145, όπου η προηγούμενη βιβλιογραφία. Τελευταία, η ίδια, *La Cappadoce* (υποσημ. 17), σ. 73-74 και στοραδικά, πίν. 88-90.

26. Jerphanion, ό.π., σ. 308-311, πίν. 187.2: [Εκαλιεργ]ιθι [ὁ ναός οὐτος] [τῆς] αγιας Βασ[σ]η[λι]ας επη βασηλης Κω[ν]στα[ν]τινου κ(αί) [Β]ασ[σ]η[λι]ου / ε[τ]ιους εξακας φ[ι]δ ή κθ κ]ε ηδ[ι]κ[η]τηνος δ' κε μη(νί) Μαηον ης <η> τας ε' δηα συνδρομης Βασηλιου διο/με-στικ]ου κ(αί) επυ θυ[ρῶν οί] αναηνοσκοντες ευχεστε υπερ αυ[το]ν δι[ὰ] τον Κ(ύρι)ν.

27. Στο ίδιο, σ. 324-327, πίν. 187.2, 188, 189.1, 190. Restle, *Byzantinische Wandmalereien* (υποσημ. 17), III, εικ. 437-440: 1. Ο χειρετισμος / Γαβρηλ / Χερε καιχαριτομενη (Λουκάς α', 28) 2. Ο Ασπασμος / ηαγια Ελισαβη 3. Το Υδορ της ελ[έ]γ[ε]ως 4. Μεμελη[μένη] / το Θ[ε]ο[υ] τ[ί] τοῦτο ἐποί[η]σα[ς] (Πρωτευαγγέλιον Ἰακώβου XIII, 2) /

ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΤ					
Μνημείο: Αγία Βαρβά- ρα στη Σόανδο	Σωζόμενα γράμματα που κάνουν λέξεις	Λάθη	Ποσοστό λαθών επί των γραμ- μάτων	Πιθανά λάθη	Δείκτης
1. Κτητορι- κή επιγραφή	155	21	13,54%	46	0.4565
2. Επιγραφές με παραστά- σεις σκηνών	226	26	11,50%	74	0.3513
3. Επιγραφές με παραστά- σεις αγίων	704	61	8,66%	246	0.2479
Συνολικά	1085	108	9,95%	366	0.2950

Σχετικά και με αυτό το μνημείο (Πίν. ΣΤ), οι ενδείξεις είναι παρόμοιες. Όταν πρόκειται για την κτητορική επιγραφή, ο δείκτης (0.4565), είναι ο μεγαλύτερος. Μικρότερος αλλά σχετικά υψηλός είναι ο δείκτης (0.3513) για τις επιγραφές που συνοδεύουν τις παραστάσεις και πολύ μικρότερος (0.2479), όταν πρόκειται για επιγραφές αγίων μορφών. Συνολικά ο δείκτης του μνημείου

(0.2950) είναι σχετικά χαμηλός. Σε 1085 γράμματα, τα λάθη είναι 108, ποσοστό 10% (9,95%), και τα πιθανά λάθη 366.

Όπως φαίνεται από τη μαρτυρία τουλάχιστον της γραφής των επιγραφών στις τοιχογραφίες, το μορφωτικό επίπεδο των ζωγράφων που βρίσκονται σε επαρχίες απομακρυσμένες από το κέντρο της αυτοκρατορίας δεν διαφέρει ιδιαίτερα στα τελευταία χρόνια της πρώτης και την αυγή της δεύτερης χιλιετίας. Σε όλα τα παραδείγματα που εξετάστηκαν, στο εργαστήριο της Μάνης δηλαδή και στα δύο περίπου σύγχρονα ζωγραφικά σύνολα της Καππαδοκίας, φάνηκε ότι οι ζωγράφοι έχουν μεγαλύτερη εξοικείωση στην αντιγραφή των ονομάτων των αγίων. Στις παραστάσεις δυσκολεύονται λίγο περισσότερο, ιδίως όταν αντιγράφουν μεγαλύτερα χωρία. Τα λάθη είναι επίσης πολλά στις κτητορικές επιγραφές.

Οπωσδήποτε η ιδιαίτερη ακμή που παρουσιάζει η επαρχία της Λακεδαίμονος κατά το 10ο αιώνα έχει συνδεθεί με τη δραστηριότητα του οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε, ο οποίος, όπως αναφέρθηκε, ήλθε με στόχους ιεραποστολικούς²⁹ από τη Μικρά Ασία³⁰. Μια ανάλογη ακμή που φαίνεται ότι συντελέστηκε στην Κρήτη, η οποία μάλιστα και θα συνεχίστηκε και στους κατοπινούς αιώνες, έχει συνδεθεί με τη δραστηριότητα του ίδιου κοσμοκαλόγερου³¹.

Μ(ήτηρ) Θ(εο)υ / Ιωσηφ 5. Ιωσιφ κατα/γαγε με α/πο της ονου / Ηακοβος 6. Μ(ήτηρ) Θ(εο)υ / Ηοσηφ / μεα / Ι(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς / Σαλομι / ν πιμενες 7. Η Αναστασης / Ι(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς / [ό προ-
φήτης] Σολομον / ο προφητης Δα(βί)δ / Αδαμ / Εβα / ο Αδης / ι νε-
κρου εκ τον μνηματον ανισταντω.

28. Αψίδα, Jerphanion, *Eglises rupestres* (υποσημ. 25), σ. 313-316, πίν. 186, 187.1, 191.3-4, Jolivet-Lévy, *Les églises* (υποσημ. 17), σ. 259-262, πίν. 143.2-145: λεγο/ντα / [ἄδο]ντ[α] / [Α]δαμ / Εβ[α] / τε-
τραμορφο / εξαντερο/ν/γον / η τροχ/ο α(γιος) Λουκας / ο α(γιος) Ματ[θαῖος] / [ό ἅγιος] Ιω(άννης) / ο α(γιος) Σημεον / ο αγιος Δα-
νηηλ ο στηλ[ίτης] / [ό ἅγιος] Ἰω(άννης) ο Καλιβητη[ς] / ο α(γιος) Κουρνοντ[ος] / ο α(γιος) Αθηνογενης / ο α(γιος) Λεοντης / ο α(γιος) Βασηλειος / ο α(γιος) Ιω(άννης) ο Χρυσσοτομος / ο α(γιος) [Βλ]ασης ο ηεραρχης / ο αγιος Νηκολαος / ο α(γιος) Θεοφυλακτος / Φ(ῶς) Χ(ριστοῦ) Φ(αίνει) Π(ᾶσι) / ο προφητης Δα(βί)δ / ο προφητης Σολομον / ο προφητης Ιη[σους] / ο προφητης Ησαΐας / ο α(γιος) Στεφανος / ο α(γιος) Ρομανος.

Κυρίως ναός, Jerphanion, *Eglises rupestres* (υποσημ. 25), σ. 316-324, πίν. 186.1, 3-4, 187.2, 189-191. Restle, *Byzantinische Wandmalereien* (υποσημ. 17), III, ενκ. 435-436, 442: ο προφητης Ιεζεχρας / ο προφη-
της [Πε]ρ[ε]μιας / [Ε]ξακονσ[του]δι[α]νος / Ιανβλιχος / Δημιδηος / Μαρτηνος / η αγια Βαρβαρα / Ι(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς / Μ(ήτηρ) Θ(εο)υ / ο α(γιος) Ιω(άννης) ο Προδρομος / [ή αγία] Θε[ο]δοτη / ο α(γιος) Γεωργιος / ο α(γιος) Θ[εόδω]ρος / [ό ἅγιος] Ευστάθ[ι]ος / ο α(γιος) Αγαπης / η αγια Θεοπηστη / ο α(γιος) [Χρ]ιστοφορος / ο α(γιος) Γεωργιος / η αγια Παρσακεβ[ή] / η αγια Εκατερηνι / η

αγια Αναστασια / ο α(γιος) Παντελεμιον / ο α(γιος) Ερμολαος / [ό ἅγιος] Νηκ[ή]τας / [ό ἅγιος] Θεοδωρος / [ό ἅγιος] Μερκορηος / ο α(γιος) Λεο[ν]τιος / ο α(γιος) Προκοπιος / η αγια Θεοδοτη / ο α(γιος) Κωνσταντηνος / η αγια Ελενη / ο οσηο[ς] Σαβας / ο α(γιος) Κοσμας / ο α(γιος) Δαμηανος.

Νάρθηκας, Jerphanion, *Eglises rupestres* (υποσημ. 25), σ. 312-313, πίν. 194.1: Α(ρχή) Μ(ωσαϊκή) Π(ίστω)ς [Σταυρός] / Μ(ήτηρ) Θ(εο)υ / Ση ι [βασιλ]ισα τον ασομα[το]ν----- / αγελος / ανγελος / ο α(γιος) Τα[ρ]αχος / ο α(γιος) Προβος / ο α(γιος) Αν[δρόνικος] / ο α(γιος) Μηνας / ο α(γιος) Βηκτορ / ο α(γιος) Βηκεντης / ο α(γιος) Νηκηφορος / ο α(γιος) Ελπιδη[φορος].

Ιερό: Τετραμορφος / Σμειον / Κυρίως ναός: Παρσακεβι / Αναστα-
σια / Προκοπιος / Ελενι (Jerphanion).

Ιερό: Γεγο/ντα / εξαπτε[ρο]ν / Σμειον (Jolivet-Lévy).

29. Βλ. παραπάνω υποσημ. 16. Για την πολιτικοποιημένη δραστη-
ριότητα των αγίων στη μεσοβυζαντινή κοινωνία, R. Morris, *The Political Saint of the Eleventh Century, The Byzantine Saint, University of Birmingham. Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies* (επιμ. S. Hackel), Λονδίνο 1981, σ. 43-50.

30. Ν. Γκιολές, Συμβολή στην έρμηνεύα τῶν μικρασιατικῶν στοιχεί-
ων τῆς τέχνης τοῦ δεκάτου αἰῶνα στή Μάνη, *Δελτίο Κέντρου Μι-
κραιοαιτικῶν Σπουδῶν Ε'* (1984-1985), σ. 80-86. Εἰδ. Χρήστου - Κ. Νικολάου, *Στοιχεῖα γιά τήν κοινωνία καί τόν καθημερινό βίο στήν περιοχή τῆς Λακωνικῆς (Θ'-ΙΒ' αι.) ἀπό ἀγιολογικά κείμενα*, Αθή-
να 1990, σ. 3-27.

31. Οικονομίδης, Η εγγραμματωσύνη, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 598.

Είναι πολύ μικρό το δείγμα των επιγραφών που εξετάστηκαν, για να επιτρέψει τη διατύπωση της υπόθεσης ότι η παρόμοια περίπτωση στοιχειώδης γραμματική επίδοση κάποιων ζωγράφων στη Μάνη και στην Καππαδοκία αποτελεί μια μικρή ένδειξη κοινών πολιτισμικών χαρακτηριστικών, ανάμεσα στις δύο περιοχές, που οφείλονται σε συγκεκριμένες κατευθύνσεις που έδινε η Κων-

σταντινούπολη. Δεν επιτρέπει επίσης τη διατύπωση και άλλων ελκυστικών υποθέσεων που θα μπορούσαν να γίνουν. Η παρούσα προσπάθεια ανοίγει απλά μία νέα οπτική στην έρευνα, η οποία για να αποδώσει χρειάζεται πλούσιες καταγραφές παραδειγμάτων. Ένας νέος ορίζοντας τον οποίο ενέπνευσε, ανάμεσα σε πολλούς άλλους, ο αείμνηστος Νίκος Οικονομίδης.

Maria Panayotidi

THE LITERACY LEVEL OF BYZANTINE PAINTERS. A CASE IN POINT IN THE MANI

This paper is a first attempt, though part of a broader programme, to look into the levels of literacy of painters in Byzantium. Such knowledge has had its impact on the history of art but also of civilization in general. The effort relates to research of a broader scope on education among the people of Byzantium, at the basic literacy level. It is a subject that interested the eminent byzantinist, Nicholas Oikonomides, to whose memory this volume is dedicated.

The investigation of the literacy of painters is based on inscriptions that accompany the representations they painted on church walls, as well as on dedicatory inscriptions extant in monuments. The result of their own writing or their copying of an original, many of these inscriptions are replete with spelling errors. These could provide evidence, if it is examined quantitatively and comparatively with other monuments of the same or other periods, that could be evaluated in conjunction with the questions raised above.

As an actual example, we used the testimony of inscriptions existing in a group of monuments from the end of the tenth century, in Mani: St Panteleimon at Boularii, St Philip at Korogonianika, St Niketas at Kipoula and St Peter at Paliochora, which have been viewed as belonging to the same "workshop." After enumerating the inscriptions by monument, there follow records (Tables A'-Δ') that contain by category: dedicatory inscriptions, inscriptions on scenes

and saints with written rolls, inscriptions of the names of saints, the number of letter characters that belong to identified words. The number of errors that have been made have been accounted for, followed by a calculation of error percentages in the letter characters, as an indication.

Based on the method proposed by Nicholas Oikonomides, an estimate is then presented of the number of errors that could have been made. The possibility of error exists in vowel sounds, as in ο, ε, ι, which can be represented in writing in more than one way (ο and ω, ε and αι, ι and η, υ, οι, ει, υι), as these have the same phonetic value, during this period. Possible errors are also found in the diphthongs ευ, αυ, ηυ, that could have been written according to their acoustic value (εφ, αφ, ηφ, or εβ, αβ, ηβ). If there are consonants that have to be duplicated, these are also accounted for as possible errors. To the number of existing errors is also added certain other instances of error, without incorporating these instances in the number of possible errors.

The placement of accentual marks on words is not factored into the calculation of errors, mainly because of wear and tear over time, as it would not be feasible to do so in the case of inscriptions of monumental paintings. Ligatures and monograms are accounted for as letter characters and syllables, but they do not provide evidence of errors or possible errors. The number of existing errors is divided by the number of

possible spelling errors and the result of this division constitutes an index that becomes the point of comparison. The smaller this indicator is the higher the literacy level of the painter concerned was.

Within the restricted confines of this research, a comparison was made between the material, provided by the inscriptions of the aforesaid Mani “workshop” of the late tenth century, with percentages and indices of spelling errors, particularly in the case of two monuments that have been dated with certainty; monuments which are located in Cappadocia, Direkli Kilise at Peristremma, 976-1025 (Table Ε΄) and St Barbara at Soganli, 1006 to 1021 (Table ΣΤ΄).

As becomes apparent in the evidence provided from the transcription of inscriptions in wall-paintings, the literacy level of certain painters who were situated in remote pro-

vinces, far from the centre of the empire, does not differ significantly in the closing years of the first and the dawn of the second millennium (index at Mani “workshop” 0.2743, in Direkli Kilise at Peristremma 0.2960 and in St Barbara at Soganli 0.2950). In all the examples that we examined, in the Mani “workshop” and in the two painting ensembles in Cappadocia, it became apparent that the painters had greater familiarity with the names of saints. In the scenes they seem to have more difficulty, especially in writing longer passages or dedicatory inscriptions.

The sample of inscriptions examined is too limited to allow for the formulation of any other hypothesis. This effort simply opens a new perspective for research, which, if it is to yield worthwhile results, would require extensive records of examples.